

Zorg voor verweesde orgels

De noodzaak van het orgelmentoraat

Hans Stekete

In 2019 stond in dit blad een artikel over het initiatief van de Stichting Vrienden van het Orgel Alkmaar om te komen tot het instellen van orgelmentoren, dat wil zeggen: orgelliefhebbers met voldoende kennis van zaken die een orgel onder hun hoede krijgen en de eigenaren helpen het instrument te beheren en te gebruiken. Op vrijdag 27 oktober jongstleden werd een landelijke bijeenkomst voor orgelmentoren in Amersfoort georganiseerd. De redactie nodigde Hans Stekete uit om mede naar aanleiding van die bijeenkomst het onderwerp opnieuw onder de aandacht van de lezers te brengen (Redactie).

Het komt vreemd genoeg met enige regelmaat voor dat via de sociale media berichten worden verspreid over gestolen muziekinstrumenten. Veelal gebeurt de diefstal op een station, in een trein of bij inbraak. De paniek en wanhoop van de slachtoffers blijkt duidelijk uit de berichten. Het ontvreemde muziekinstrument is een onmisbaar gekoesterd deel van hun leven, letterlijk een verlengstuk van hun lichaam. De gedetailleerde beschrijvingen van de instrumenten, aangevuld met sprekende, soms bijna intieme foto's, onthullen liefdevolle zorg en getuigen van kennis en waardering. De professionele musicus moet ervan leven en de liefhebber vult er zijn vrije tijd mee. Gelukkig worden de meeste instrumenten binnen korte of langere tijd weer teruggevonden, met dank aan de sociale media.

Nu zal dit een orgel niet zo gauw overkomen, gestolen worden. Grote, complexiteit, gewicht en de veelal hoge onbereikbare plaats waar het staat, sluiten diefstal nagenoeg uit. Maar het orgel dreigt ons wel op andere manier ontstolen te worden. Door verlies van aandacht en zorg raken veel instrumenten gaandeweg uit beeld en worden vervolgens onbespeelbaar, onbruikbaar, overbodig. Deze instrumenten noemen we tegenwoordig 'verweesd'.

De kerksluitingen die al decennialang gaande zijn, spelen in het verweesd raken van orgels zeker een rol. Maar meer nog is de toenemende onbekendheid van het orgel de reden dat het uit beeld verdwijnt en uit het collectieve geheugen gewist, gestolen wordt.

Orgels zijn over het algemeen niet het bezit van een persoon en worden meestal door meerdere musici bespeeld. De eigenaar of organist kan 'zijn' orgel ook niet mee naar huis nemen. Het orgel kenmerkt zich om deze reden door een zekere afstandelijkheid, maar dit betekent niet dat een relatie met het instrument onmogelijk is. Net als bij andere muziekinstrumenten kan door kennis, waardering en liefdevolle zorg een band met het orgel worden opgebouwd. Niet alleen door eigenaar en organist, maar ook door het publiek.

We moeten de orgels dan wel laten zien en horen. Het orgelmentoraat biedt kansen de banden te herstellen en het orgel terug te brengen in het collectieve geheugen. Een noodzaak voor het behoud van uniek klinkend erfgoed.

Terug in de tijd

Het orgelmentoraat is niet nieuw. De term 'orgelmentor' werd in de jaren negentig van de vorige eeuw al gebezigd: iemand die zorgdraagt voor een orgel zonder functie of eigen organist. Het orgelmentoraat werd in die tijd al in de praktijk gebracht door de orgelcommissie van de Stichting Oude Groninger Kerken, die sinds enkele decennia ruim tachtig orgels in de gaten houdt.

Nieuw is wel dat we orgels die geen liturgische functie meer hebben, nu 'verweesde orgels' noemen. Ook nieuw is dat het orgelmentoraat een bredere invulling krijgt met de oprichting van de Vereniging Mentoren Klinkend Erfgoed (VMKE) in 2016 en van het Alkmaarse Orgelmentoraat in 2018. Hierover schreef ik een 2019 een artikel, waarvan hier een korte samenvatting wordt gegeven.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) maakt zich al langer zorgen om monumentale vaak zeldzame orgels die in onbruik raken. Het is echter de Monumentenwacht, controleur van monumentale gebouwen, die het signaal afgeeft dat er wat gebeuren moet. In toenemende mate zien de medewerkers orgels verstof-fen en ze missen de expertise om hier concreet wat mee te doen. De RCE pikt dit signaal op en maakt de weg vrij voor de oprichting van de VMKE, met de bedoeling een landelijk netwerk van mentoren op te zetten. De zorg voor de orgels van de Stichting Oude Gelderse Kerken is een eerste stap in de praktijk en vloeit voort uit het daar bestaande netwerk van het kersverse VMKE-bestuur.

Het ontstaan van het Alkmaars orgelmentoraat komt uit een andere hoek, die van de mensen die actief zijn achter de orgels zelf. Het besef een bijzonder object te bezitten is over het algemeen wel aanwezig, maar de kennis en kunde om er wat mee te doen ontbreekt: het is letterlijk een blinde vlek. Er is een sterke, nog latente behoefte om hier wat aan te doen.

In 2018 starten de Vrienden van het Orgel (VvHO) een reeks bijeenkomsten om in deze latente behoefte te voorzien. En omdat mensen tijd nodig hebben om aan nieuwe ideeën te wennen, werkt

dit acceptatieproces het beste op vertrouwde grond. De sessies vinden daarom steeds op locatie plaats. Naast een introductie, het verwijderen van de blinde vlek, komen onderwerpen aan de orde als organisatie en verantwoordelijkheden, financiën, benodigdheden voor inspecties, en het werven en trainen van kandidaatmentoren.

Bij het werven van mentoren komen ook de studenten van het Amsterdams Conservatorium in beeld en leidt ertoe dat het orgelmentoraat als keuzevak voor het derde en vierde jaar in de bachelorstudie wordt ingevoerd.

Op de Nationale Orgeldag van 2019 gaat het Alkmaars orgelmentoraat van start. Het is het begin van een proces dat het orgelmentoraat een vanzelfsprekend onderdeel wil maken van de monumentenzorg. In ieder geval zijn alle voorwaarden daarvoor gecreëerd.

Door de opmerkzaamheid van de RCE wordt de VMKE al in een vroeg stadium bij het Alkmaarse proces betrokken. En gaandeweg wordt duidelijk dat samenwerken alleen maar winst oplevert. De Vrienden van het Orgel willen alleen nog een stap verder gaan in de opvatting van wat een orgelmentor moet zijn:

“Alleen rapporteren dat het orgel zienderogen achteruitgaat en eventueel onderhoud nodig heeft, is niet voldoende, want ook het stimuleren van het gebruik ervan en ervoor zorgen, samen met de eigenaar, dat zich een nieuw beschermend netwerk om het instrument vormt, is minstens zo belangrijk. Alleen dan zal men bereid zijn weer in een orgel te gaan investeren. Deze invulling van het mentorschap vraagt om meer opleiding, bijscholing en ondersteuning dan alleen het uitwisselen van kennisdocumentatie.”

Nieuwe ontwikkelingen

Kansrijke acties voor een goed doel, in dit geval het behoud van Nederlands orgelerfgoed, trekt betrokken mensen aan. De inspanningen van de VMKE en de VvHO blijven niet onopgemerkt, en van verschillende kanten wordt gevraagd hoe men kan bijdragen.

Zo krijgt het bestuur van de VMKE een nieuwe bezetting en kunnen de leden van het eerste uur hun taken onbezorgd overdragen. Met Rein van der Kluit (voorzitter), Gerrit Prins (secretaris), Gijldert van der Velde (penningmeester), Roelof Kuik (lid) en Hans Steketee (adviseur) worden verschillende expertises samengebracht, die perspectief bieden voor het landelijke orgelmentoraat.

Inmiddels verschijnen er regelmatig artikelen over het orgelmentoraat, wat helpt dit fenomeen meer bekendheid te geven. Ook het aantal mentoren en locaties groeit.

Activiteiten als trainingsdagen en het maken van instructiemateriaal via filmpjes en foto's moet de rol van orgelmentor promoten en de weg naar een meer digitale samenwerking vergroten.

Het orgelmentoraat is in principe gebaseerd op vrijwillige inspanningen, maar dat betekent niet dat er geen financiële middelen nodig zijn. De VMKE heeft bijvoorbeeld een verzekering voor haar leden als er onbedoeld iets misgaat tijdens hun mentoraatwerk. Het organiseren van activiteiten als het trainen en begeleiden van (nieuwe) mentoren brengt kosten met zich mee, evenals de inzet van de benodigde (digitale) middelen. Inkomsten zijn onder andere de bijdrage van de eigenaren van de aangesloten locaties. Een mooi initiatief van de RCE is dat op korte termijn een deel van die bijdrage via de regeling Subsidie Instandhouding Monumenten (SIM) van de RCE kan worden vergoed.

De VvHO hebben daarnaast een lokaal succes: de gemeente Alkmaar heeft in haar subsidieverordening voor monumenten naast

molens en kerken ook de 'weesorgels' opgenomen, zodat daar voor de Alkmaarse mentoraatorgels een beroep op kan worden gedaan.

Zoals al eerder gezegd, voor de Vrienden van het Orgel gaat het orgelmentorschap verder dan alleen maar het in de gaten houden van een orgel. Promotie en het stimuleren van het gebruik zijn minstens zo belangrijk. Daarom zijn in Alkmaar de zogenoemde Leeghwaterconcerten opgezet, een reeks concerten in voor- en najaar waarin het orgel een rol speelt. De concerten worden georganiseerd op de mentoraatlocaties zelf. Inmiddels is het stimuleren van het orgelgebruik ook onderdeel van het beleid van de VMKE.

Naar een breder landelijk netwerk

Voor een klein land heeft Nederland een naar verhouding groot historisch orgelbestand. Van dit bestand zijn volgens de laatste gegevens van de RCE 1530 instrumenten door het Rijk beschermd, monumentale orgels in alle soorten en maten. Nu zijn lang niet al die orgels weesorgels, maar dat aantal neemt wel snel toe. Een uitdaging voor het orgelmentoraat. Daarom is door de VMKE op vrijdag 27 oktober jongstleden een presentatie georganiseerd voor organisaties uit het speelveld rond monumentale orgels om voor het fenomeen orgelmentor het draagvlak uit te breiden.

Drie onderwerpen vormden het programma 'Van sieraad naar sta-in-de-weg'. Wim Diepenhorst (specialist klinkend erfgoed RCE) vertelde over de rol en mogelijkheden van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Gerrit Prins (voorzitter VvHO) hield een referaat over het Alkmaarse orgelmentoraat en Hans Steketee (directeur Nlvo) lichtte het student-orgelmentoraat toe.

“Iedere generatie betreedt het erfgoed van het verleden en bouwt daarop verder; maar zij heeft tegenover het verleden de vrijheid van kiezen en verwerpen. Zij wijst af wat zij als verouderd aanvoelt, zij eigent zich toe en zet voort wat levend is gebleven en naar de toekomst wijst.”

Met dit citaat (Herbert Frank in een vertaling van Margaretha Ferguson: “Niet bang voor het nieuwe, honderdjarig gevecht voor moderne kunst”) motiveerde Gerrit Prins het uitgangspunt van het Alkmaarse orgelmentoraat. Het komt erop neer dat wanneer een orgel geen onderdeel van een levende cultuur meer is, zijn bestaansrecht ophoudt. De rol van de orgelmentor moet dus verdergaan dan alleen controleren en rapporteren.

Het ontstaan van het orgelmentoraat in Alkmaar is hierboven al aan de orde geweest. Voor het publiek was dit verhaal natuurlijk de casus die laat zien hoe het orgelmentoraat in al zijn verscheidenheid kan zijn, geborgd door ondertekende afsprakendocumenten.

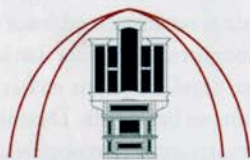
Hans Steketee zette de opzet van het keuzevak student-orgelmentoraat uiteen, zoals dat aan het Amsterdams Conservatorium wordt gegeven. Het programma van dit vak steunt op drie onderdelen: de stage bij een orgelmaker, de inspectie en het organiseren van een activiteit. Dit laatste vervult de wens van de opleiding studenten te leren ondernemen. De bestaande cursus orgelbouwkunde sluit hierbij aan. Het programma wordt gegeven in het derde en vierde jaar van de bachelor-opleiding. Behalve in Amsterdam wordt dit programma in Leuven bij het orgelmentoraat toegepast. Het zou mooi zijn als dit programma door meer conservatoria omarmd zou worden.

Een terechte opmerking uit de zaal was dat dit programma maar een beperkt bereik heeft gezien het aantal conservatoriumstudenten en daarom weinig toekomstige mentoren zal opleveren. Waarom dit niet uitbreiden naar iedereen die actief musicert op

Mense Ruiter
Orgelmakers BV

Rijksweg 167 - 9792 PD Ten Post.
T 050 301 05 50 - menseruiter.nl

Van Rossum Orgelbouw
adviseren, begeleiden, restauratie, nieuwbouw

Nijverheidstraat 13 - 4261 TK Wijk en Aalburg
T 041 656 17 90 - rossumorgelbouw.nl

Partners in hoogwaardige ambachtelijke orgelbouw en restauratie

www.klop.info

F.R. Feenstra

Het verrassende alternatief

Specialisten in restauratie van
historische Engelse orgels.

Sinds 1987 plaatsten wij orgels
in meer dan 60 kerken en zalen
in Europa en Japan.

Door de kwaliteit van deze
instrumenten en van onze
zorgvuldige restauraties,
hebben wij inmiddels
een uitstekende
reputatie
opgebouwd.

2017, J. & W. Holt 1851,
II/P/16, Martin Luther Kirche
te Bad Bentheim (DE)

F.R. Feenstra, orgelrestaurateur
Hoofdstraat 31, 9861 AA
Grootegast,
Tel. +31 (0)594 612585

www.frfeenstra.nl

orgel en piano, zowel de professional als de amateur?

De RCE is als instantie nog steeds de wettelijke basis voor alles wat we doen en willen met monumenten. Het beleid van de RCE aan gaande monumentale orgels is dan ook voor het orgelmentoraat een belangrijke leidraad en een belangrijk houvast. In zijn verhaal tipte Wim Diepenhorst vele onderwerpen aan van dit beleid waarmee hij in zijn werk rekening moet houden. Twee aspecten komen hierin regelmatig terug, het feit dat het orgel geen zelfstandige monumentenstatus heeft, en dat gemeenten een grote rol hebben in de uitvoering van plannen. De gemeenten is ook de aangewezen partij bij plannen aangaande niet-monumentale orgels.

Wat doet de RCE zoal? Een belangrijke taak is het aanwijzen, registreren en beschermen van historisch gezien waardevolle objecten, zoals orgels. Aanwijzen gebeurt volgens een vastgesteld programma of op verzoek. Toekenningen worden opgenomen in het monumentenregister. Omdat orgels een afgeleide monumentenstatus hebben, heeft de RCE hiervoor een aparte lijst. Deze lijst geeft direct de actuele stand van zaken weer van de monumentale orgels. In principe horen monumentale kabinetorgels hier ook bij, maar door de gemakkelijke verplaatsbaarheid van deze orgels, is daar wel eens discussie over.

De RCE is ook de verplichte adviseur voor gemeenten als het gaat om vergunningsaanvragen voor sloop, verplaatsing en herbestemming. Dit geldt dus eveneens voor de orgels, ook als het wijzigingen betreft. Gemeenten hebben ook een verantwoordelijkheid als niet-monumentale orgels in gevaar komen, de RCE speelt hierin geen rol.

Op het gebied van subsidieregelingen heeft de RCE het nodige in te brengen. De belangrijkste is de subsidieregeling instandhouding monumenten (SIM), hierboven al genoemd. Dit is een zesjarige regeling die voor het hele rijksmonument geldt met een maximale vergoeding van 60 procent. Het is wel zaak dat het orgel door de aanvrager meegenomen wordt in de subsidieaanvraag; dit wordt nogal eens vergeten. Daarnaast stelt de RCE ook de jaarlijkse restauratiesubsidie van de provincies vast (tot maximaal 70 procent). En dan is er nog de Subsidieregeling Restauratie Klinckend Erfgoed, maar dat potje is inmiddels leeg.

Om zijn taak als subsidiegever en adviseur goed te kunnen uitvoeren, doet de RCE ook zelf onderzoek. Diepenhorst onderzoekt regelmatig zelf orgels of is bij onderzoek daarnaar betrokken, bijvoorbeeld bij restauraties of speciale problemen, zoals de desastreuze loodcorrosie bij orgelpijpen. Het gaat om kennisvergarig van materialen en klimatologische omstandigheden, zodat de RCE waar nodig andere partijen als orgelmakers en adviseurs kan ondersteunen.

Ook bij kerksluiting en herbestemming heeft de RCE een belangrijke stem. In principe mag een monumentaal orgel niet worden gewijzigd of uit het gebouw worden verwijderd. Het heeft een cultuurhistorische verbinding met het gebouw, is akoestiek bepalend en kan zo worden beschermd en in stand gehouden. Maar het mag duidelijk zijn dat de kruik zo lang te water gaat tot hij barst. Soms is het wijzer om het instrument toch te verplaatsen, bijvoorbeeld als het gebruik ervan in de nieuwe situatie onmogelijk wordt. Dit kunnen we proberen te voorkomen door bijvoorbeeld de orgelmentor vroegtijdig bij de nieuwe plannen te betrekken.

Tot slot ging Wim Diepenhorst in op het speelveld van monumentale orgels. Daarin trappen veel partijen een balletje mee (zie figuur 1. Wim Diepenhorst RCE). Dit speelveld zou voor toekomstig gebruik van het orgel volgens hem wel wat onderhoud kunnen gebruiken.

De vele stichtingen die zich bezighouden met orgels en orgel-

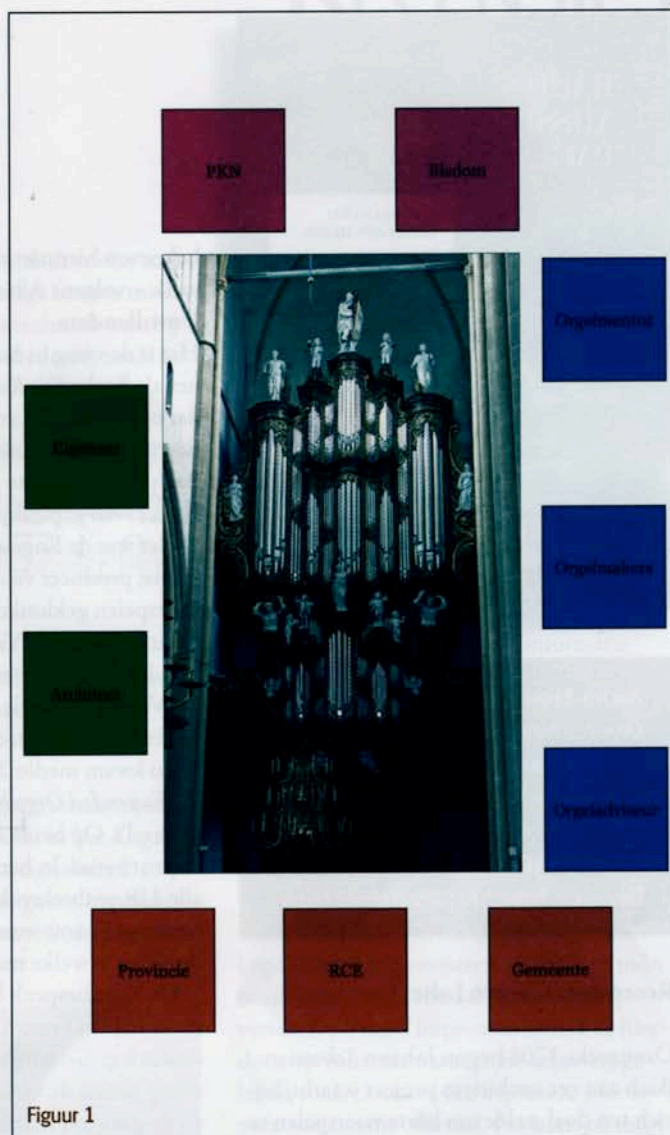
gebruik, zouden hun krachten kunnen bundelen en daarmee hun reikwijdte uitbreiden. Nieuwe eigenaren moeten de orgelwereld gemakkelijker kunnen vinden, vergelijk de eerdergenoemde blinde vlek; het opzetten van een (digitale) infrastructuur zou daarbij helpen. Overheden en particuliere fondsen zouden bij het toekennen van subsidies voorwaarden moeten stellen voor het gebruik en de promotie van het orgel op zijn eigen vertrouwde plek.

En natuurlijk het voorbereiden van vrijwilligers en organisten op hun rol in een nieuwe situatie. Hoe dit beheer en in standhouden van orgels eruit zou kunnen zien toont het volgende schema (zie figuur 2. Wim Diepenhorst RCE).

Hoe verder?

De orgels missen een belangenvereniging vergelijkbaar met de Vereniging De Hollandsche Molen of Erfgoedvereniging Heemschut. Dat zal ongetwijfeld te maken hebben met het ontbreken van een zelfstandige monumentenstatus, waardoor een mandaat om op terug te vallen ontbreekt. Maar het orgelmentoraat kan de spin in het web worden. Een web, waarvan de vele draden met orgels verbonden zijn. Er liggen voor de VMKE veel mogelijkheden in het verschiet.

Maar: "de relatie tussen mentor en orgel eigenaar bepaalt uiteindelijk het succes van het orgelmentoraat" Met deze uitspraak raakt Gerrit Prins precies de kern van de zaak.

Figuur 1

Figuur 2

